

- [редкол. : Соколов В. М. (голов. ред.) та ін.]. – Одеса: ОДЕУ. – № 14 (92). – 2009. – С. 62-71.
2. Веренько В. Процеси становлення та розвитку інституту політичної опозиції в Україні: автореферат дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. І. Веренько ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : [б. и.], 2009. – 20 с.
 3. Зарицька І. Українська опозиція: функції, форми, різновиди / І.В. Зарицька // Політологічний вісник : [Зб. науч. пр. / Політол. центр при Київ. нац. ун-ті ім. Т. Шевченка; Редкол.: Кирилюк Ф.М. (відп. ред.) та ін.]. – К. : ХХІ століття: діалог культур, [2000]. – 2005. – Вип. 19. – С. 120-128.
 4. Ільницька У. Політико-правовий статус політичної опозиції в демократичному суспільстві / У. Ільницька // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Випуск 22. – С. 46-53.
 5. Опозиція в Україні: стан і умови діяльності, відносини з владою, перспективи їх нормалізації // Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему „Опозиція і влада в Україні: чи є шанс на подолання конфронтації?”. – К. – 2011. – 84 с.
 6. Дніпров О. Правові основи діяльності політичної опозиції в Україні / О.Дніпров // Політичний календар. Інформаційно-аналітичний огляд. – 2003. – № 5 (63). – С. 7-21.

УДК 328.188

Самброс А.С.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

КОНЦЕПТУАЛЬНІ МЕЖІ ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНОГО ФАМІЛІЗМУ

Аналізується концепція політичного фамілізму в контексті сучасної політичної науки. Досліджується історія наукової інтерпретації політичного фамілізму, визначаються основні актуальні проблеми цієї теорії в сучасному світі (зв'язок між практиками політичного фамілізму й характером політичних режимів). Окрема увага приділяється взаємозв'язку між ступенем міжсуб'єктної довіри в соціумі та практиками політичного фамілізму.

Ключові слова: політичний фамілізм, політична довіра, капітал довіри, політичні режими, історія вивчення політичного фамілізму, актуальні проблеми політичної теорії.

Самброс А.С.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ГРАНИ ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО ФАМИЛИЗМА

Анализируется концепция политического фамилизма в контексте современной политической науки. Исследуется история научной интерпретации политического фамилизма, определяются основные актуальные проблемы этой теории в современном мире (связь между практиками политического фамилизма и характером политических режимов). Отдельное внимание уделяется взаимосвязи между уровнем межличностного доверия в обществе и практиками политического фамилизма.

Ключевые слова: политический фамилизм, политическое доверие, капитал доверия, политические режимы, история изучения политического фамилизма, актуальные проблемы политической теории.

Sambros A.

CONCEPTUAL SCOPE OF THE CONCEPT OF POLITICAL FAMILISM

The article deals with conception of political familism in the context of modern political science. It gives a brief analysis of the history of studying political familism and identifies the main current problems of the theory in the modern world (the liaison between practices of political familism and the nature of political regimes). Much attention is paid to the relationship between the degree of interpersonal trust in society and practices of political familism.

Key words: *political familism, political trust, capital of trust, political regimes, history of studying political familism, current problems of political theory.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Політичний фамілізм поки що залишається поза фокусом вітчизняної політології. Такий стан речей можна пояснити академічною кон'юнктурою, зокрема – небажанням політологів пострадянського простору опускатися до рівня мікрополітики Мішеля Фуко й обережним ставленням до теми, що може скомпрометувати впливових чиновників, бізнесменів і політиків.

У першому випадку йдеться про суто професійне заперечення так званої доктрини „real politics”, що вимагає від ученого-політолога навичок журналіста (пошуку й використання інсайдерів високого рівня). У другому – про особисту безпеку й фахову незаангажованість.

Більшість іноземних досліджень, присвячених політичному фамілізму, стосуються безпосередньо питань економічної довіри, корупції й непотизму (у його широкому значенні – як суспільного, а не власне політичного явища).

Однак проблема політичного фамілізму вимагає окремого й уважного дослідження в межах політологічних дисциплін, адже в багатьох сучасних державах (в Україні та більшості пострадянських країн зокрема) він є фактором, що визначає характер політичного режиму. Отже, вивчення політичного фамілізму має не лише теоретичне, а й практичне значення для сучасної політології.

Метою розвідки є аналіз і структуризація наявних політологічних досліджень фамілізму.

Темі політичного фамілізму присвячено декілька профільних праць: „The Moral Basis of a Backward Society” Едварда Банфілда (1958 р.), „In Praise of Nepotism” Адама Беллоу (2004 р.), „Cultural change and familism” Адела Гарзона (2000 р.). Досліджуваний феномен також побіжно розглядається в низці соціологічних розвідок і публіцистичних робіт: „Trust: Social Virtues and the Creation of Prosperity” Френсіса

Фукуями (1995 р.), „Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy” Роберта Патнема (1994 р.), „Who Prospers: How Cultural Values Shape Economic And Political Success” Лоуренса Харрісона (1992 р.), „Political Familism in Lebanon” Джозефа Суада (2011 р.).

Враховуючи низьку ступінь вивченості теми політичного фамілізму, а також відсутність матеріалів, що досліджують історію появи цього явища в фокусі політичної науки, в межах розвідки необхідно: *уточнити визначення політичного фамілізму; проаналізувати потенціал теми для проведення компаративних досліджень; розмежувати поняття „політичний фамілізм”, „аморальний фамілізм” і „природний фамілізм”.*

Передусім слід визначитися з категоріальним апаратом теми політичного фамілізму, щоб запобігти можливим помилкам у понятійній детермінації.

Політичний фамілізм часто розглядається як кровноспоріднений фаворитизм і/або непотизм [1], що практикується в державному секторі.

Однак, на нашу думку, таке потрактування не є вичерпним, оскільки:

1) сфера поширення політичного фамілізму (особливо в гібридних режимах) не обмежується державним сектором; це явище охоплює суспільні інститути (бізнес, профспілки, партії, НГО), що безпосередньо впливають на державницький процес;

2) практики політичного фамілізму не мають жорсткої прив'язки до кровноспорідненої моделі відтворення державної влади на всіх своїх рівнях, а лише передбачають захист інтересів певної сім'ї, об'єднаної кровними зв'язками чи сформованої за допомогою неопатримонального рекрутингу (кооптації у владу за принципом особистої довіри політичного лідера).

Саме тому необхідно розрізнити поняття політичного фамілізму й непотизму.

Непотизм походить від латинського „nepotis”, що означає „онук”, „небіж”. Вважається, що цей термін виник на межі XV–XVI століть, коли римські папи, які через обітницю цілібату не мали легальної можливості визнавати спадкоємців, „роздавали” прибуткові посади власним племенникам і позашлюбним дітям, видаючи їх за небожів [2].

Нині під непотизмом розуміють пряму практику кар’єрного сприяння родичам, незалежно від їхніх професійних та особистих якостей.

Політичний фамілізм – це ознака політичної системи, в якій єдиним стійким соціальним інститутом, що володіє капіталом довіри, є сім’я. А непотизм – окремих вияв поширених практик фаворитизму, побудованих на кровноспоріднених зв’язках.

Якщо політичний фамілізм – це патологічний стан держави та її інститутів, то непотизм – лише означення практики. У цьому й полягає різниця між згаданими феноменами.

Хоча загальне поняття фамілізму передусім пов’язують з традиційним сімейним і громадським укладом, термін також використовують для характеристики різних видів організації суспільних відносин, регульованих інтересами окремих соціальних груп, об’єднаних зв’язками спорідненості.

А. Гарзон виділив три **основні риси фамілізму як моделі соціального виробництва**: *індивідуальні інтереси підпорядковані інтересам сімейної групи; індивіди використовують сім’ю насамперед як джерело задоволення своїх психологічних потреб; фамілізм сприймається як перешкода для розвитку громадянського суспільства* [3, р. 45].

„Природний фамілізм”. Для забезпечення повноти й об’єктивності дослідження вважаємо необхідним проаналізувати важливе поняття „природного фамілізму”. У цій роботі під ним розуміємо перенесення правила „природного відбору” як основного еволюційного процесу в політичну площину.

Передумови фамілізму як соціального явища лежать у тваринній природі людини. У тваринному світі особини одного виду ведуть боротьбу за можливість розмножуватися та збільшувати кількість свого потомства. На нашу думку, фамілізм, у тому числі й політичний, є лише продовженням цих „природних практик” у суспільній площині.

Дві парадигми критичного сприйняття держави. Платонівська парадигма деструкції політичного фамілізму і аристотельська парадигма обмеження політичного фамілізму. По суті, критичне осмислення політичної влади в державі в західній політичній думці проходило за двома магістральним напрямками.

Перший напрямок – радикальне інституційне моделювання або утопізм, властивий „Державі” Платона. Цей теоретичний напрямок у політичній думці зосереджено на питаннях соціальної справедливості і конструюванні політичних інструментів, завдяки яким може бути досягнуто певний стандарт соціальної справедливості. Найбільш видатними представниками цієї магістральної лінії є: Платон, Томас Мор, Томмазо Кампанелла, Анрі Сен-Симон, Роберт Оуен, Шарль Фур’є, Іммануїл Кант, Карл Маркс, Джон Ролз і т.д.

Другий напрямок – пошук, дослідження та ідеалізація сучасних авторам державних систем. При цьому ефективність державної системи (наприклад, вибір кращої форми правління) вимірюється за критерієм задоволення „природних” людських потреб. Цей теоретичний напрямок зосереджено на питаннях балансу між людськими вадами і практиками влади, по досягненню так званого „спільного блага”, властиве „Політиці” Аристотеля. У переліку яскравих авторів цього напрямку можна виділити: Аристотеля, Августина Аврелія, Фому Аквінського, Марсілія Падуанського, Ніколо Макіавеллі, Томаса Гоббса, Джона Локка, Бенедикта Спінозу, Фрідріха Гегеля, Фрідріха Хайєка, Роберта Нозіка, Френсіса Фукуяму і т.д.

Наукові концепції, пов’язані з проблемою політичного фамілізму. Стислий огляд основних віх критичного сприйняття політичного фамілізму в західній політичній думці засвідчив, що основними контекстами осмислення цього феномена були:

1) питання підстав влади (властиве монархії, особливо середньовічній, апелювання до божественної основи влади, що передається кровним спадкоємцям династії);

2) моральне сприйняття державних практик (проблема гіпотетичної можливості юридичного закріплення громадянської рівності й загальних прав, актуальна для Нового часу);

3) ефективність влади, справедливість розподілу ресурсів і проблеми корупції (XX століття).

Політичний, економічний і психологічний вплив сім'ї на суспільство почав активно обговорюватися в академічному середовищі з 30-х років ХХ ст., надто після Другої світової війни. Частково через те, що в західних суспільствах було закріплено принципи правової рівності (зокрема – гендерної рівності у виборчому праві), що суперечили усталеним уявленням про традиційну сімейну ієрархію. Критика сім'ї як закритої традиційної структури здійснювалася в трьох різних наукових контекстах: психологічному, політологічному й соціологічному. Саме ця академічна практика стала передумовою для виокремлення феномена політичного фамілізму.

„Громадянська культура”. У 1963 р. з'являється класична робота американських дослідників Г. Алмонда та С. Верби „Громадянська культура. Політичні установки і демократії п'яти націй”. Незважаючи на ідеологічну упередженість науковців, праця є цінною для розробки теми політичного фамілізму, адже в ній уперше порушено питання зв'язку між внутрішньосистемною політичною активністю й рівнем міжособистісної довіри в суспільстві.

Г. Алмонд та С. Верба звернули увагу на те, що міжособистісна довіра членів соціуму є важливим (хоча й не єдиним) чинником розвитку вторинних (позасімейних) асоціацій, необхідних для активної загальної практики політичної участі. Цю довіру протиставлено фамілізму як стратегії встановлення відповідних зв'язків тільки в межах сімейної групи. У праці „The Civic Culture Revisited” Г. Алмонд наголошує, що розвинена демократична культура передбачає демократизацію внутрішньосімейних відносин [4].

Моральні засади відсталого суспільства: аморальний фамілізм в Іспанії й південній Італії. Крім роботи Г. Алмонда і С. Верби, знаковим для середини ХХ ст. стало також дослідження Е. Банфілда „Моральні засади відсталого суспільства” (опубліковане в 1958 р.). Його автор стверджує, що більшість населення планети за все життя не вступає до співтовариства, що перевершує за розміром родину. За межами Америки та Європи об'єднання людей у політичні асоціації та корпоративні організації – вкрай рідкісне явище, що виникло відносно нещодавно.

Така ситуація серйозно обмежує економічний і політичний розвиток більшості

країн світу. Населення, неспроможне утворити корпоративну єдність, не побудує сучасної економіки. Високий рівень життя вимагає відповідної здатності до самоорганізації.

Відвідавши комуну К'яромонте в південній Італії (як зазначає Е. Банфілд, цілком типовий адміністративний район цього регіону), дослідник спостерігав там становлення сумнозвісної „мафії”. Науковець з'ясував, що соціальні зв'язки й моральні зобов'язання між представниками К'яромонте діяли лише на рівні сім'ї. Поза її межами люди виявляли недовіру не тільки до соціальних і політичних інституцій, а й до найближчих сусідів.

Особлива увага в розвідці акцентується на одному з селищ комуні, з етичних міркувань умовно названому Монтеграно. Цей населений пункт має вкрай обмежений доступ до преси. Єдина наявна „асоціація” – клуб із двадцяти п'яти представників верхнього класу, які збираються, щоб поспілкуватися й пограти в карти. Ніхто з монтегранійців не замислюється про решту суспільства.

Немає мови й про жодні суспільно корисні проекти й організовані благодійні акції. Монтегранійці не допомагають навіть місцевим сиротам. Церква не відіграє майже ніякої ролі у світському житті, і навіть у релігійних справах її вплив обмежений. Монтегранійці антиклерикальні: так склалося ще з часів, коли церква володіла великим майном і була глибоко корумпованою. Сільські священики, з якими зустрічався автор, – шановані люди, але місцеві мешканці вважають їх лицемірними й жадібними. Незважаючи на це, найбільшою підтримкою серед монтегранійців користується Християнсько-демократична партія Італії.

Е. Банфілд спробував раціонально пояснити таку ситуацію, виділивши шість причин розвитку фамілізму в Монтеграно:

- глибока бідність (навіть заможні за місцевими мірками селяни є жебраками за американськими стандартами);
- загальна безграмотність (третина чоловіків і дві третини жінок не вміють читати й писати) та неuczтво (деякі селяни ніколи не виїздили навіть до сусіднього села, що знаходиться в чотирьох милях від Монтеграно);
- гострі класові суперечності (вищий клас живе за рахунок нижчого й підтримує його в стані неuczтва, а нижчий клас ненавидить вищий і жадає

помсти; селяни, які володіють бодай крихтою землі, тримаються за статус-кво, а безземельні робітники, що залежать від власників земельних наділів, активно підтримують Комуністичну партію Італії;

- століття гніту сформували в селян патологічну недовіру до держави, яка здається їм чимось недосяжним і нещадним;
- середньостатистичний південний італієць переконаний: стан речей змінити не можна, тому єдина розумна поведінка – покірливо прийняти все, як є.

Зазначимо: на наш погляд, ці пояснення є обґрунтованими, але не зовсім вичерпними. Так, в історії США були випадки ще більшої бідності й безграмотності при досить високому рівні взаємодопомоги й самоврядування.

Е. Банфілд наголошував, що кожен дорослий монтегранієць вважає себе не самостійною особистістю, а головою сім'ї. Він знає, що інші родини задрять успіху його сім'ї й можуть спробувати їй зашкодити. Тому голова клану завжди готовий діяти на випередження. Монтегранійці переконані: допомога іншим шкодить родині.

Е. Банфілд спробував описати стиль поведінки місцевих мешканців таким правилом: „Максимізуй найближчу доступну матеріальну вигоду для нуклеарної сім'ї. Виходь з припущення, що всі інші чинитимуть так само”. Цей принцип дослідник назвав „аморальним фамілізмом”.

У суспільстві аморальних фамілістів ніхто не може діяти в інтересах групи чи спільноти, якщо це принесе особистого зиску. У справах громадськості зацікавлені тільки чиновники, оскільки їм за це платять. Головний недолік такої спільноти – практична неможливість створення несімейних організацій [5].

Як писав Макс Вебер в „Протестантській етиці”, абсолютна безпринципність у гонитві за задоволенням егоїстичних потреб є характеристикою суспільств, відсталих за європейськими мірками [6, р. 57]. Аморальний фамілізм має певні політичні наслідки. У такому соціумі малозабезпечені верстви схильні симпатизувати режиму „сильної руки”, наприклад, фашистам. Хоча в цілому люди цураються уряду, водночас вони вважають, що держава необхідна для контролю за діями співгромадян [5].

Дослідження Е. Банфілда розширив Р. Патнем. У праці „Щоб демократія

спрацювала” науковець також звернув увагу на слабку розвиненість громадянської самосвідомості, незначну кількість різних несімейних об'єднань на зразок клубів, асоціацій, профспілок, низьку політичну активність і високу релігійність у містах південної Італії [7].

Темі політичного фамілізму присвячена ще одна розвідка Е. Банфілда. У роботі „Град безбожний” автор проаналізував афроамериканські міські гетто. Вчений дійшов висновку, що ступінь економічного розвитку насамперед пов'язаний із культурними чинниками [8]. Однак деякі його міркування (наприклад, про можливість розв'язання економічних проблем жебраків за рахунок продажу ними власних дітей) викликали різке несхвалення через свою етичну радикальність.

Гіпотеза Е. Банфілда про вплив сімейних зв'язків на громадянську активність і довіру згодом активно обговорювалася й перевірялася дослідниками. Чимало вчених її підтримали [9]. Але деякі науковці засумнівалися в тому, що сильні сімейні зв'язки шкодять формуванню соціального капіталу, а не навпаки [10].

Південна Італія – не єдине місце, де існує проблема аморального фамілізму. Так, дослідження Л. Харрісона виявило надмірний індивідуалізм, вузькість сфери довіри й примат сім'ї в суспільних відносинах іспанців [11, р. 55].

Подібні результати науковці зареєстрували й серед громад іспанських іммігрантів. Яскравий приклад – дослідження, проведене в місті Нью-Лондон, штат Коннектикут. Його автори з'ясували, що стигматизація через специфічний акцент і незвичні прізвиська спонукає іспанські родини триматися одного кола. Іммігранти живуть за порогом бідності, прийнятого в США, а мовний бар'єр ускладнює працевлаштування, визнання в суспільстві й доступ до якісної освіти та медицини. Як наслідок – іспанці малоактивні під час голосувань, тому обділені належним політичним представництвом [12].

Сучасний погляд на фамілістичні суспільства. Френсіс Фукуяма про довіру. Американський політичний філософ Ф. Фукуяма в праці „Довіра: Соціальні чесноти і шлях до процвітання” акцентував увагу на взаємозв'язку фамілізму (особливо аморального) й довіри, яку автор розуміє як здатність людей об'єднуватися поза межами сім'ї й без допомоги держави.

Довіра між людьми, не пов'язаними кровними зв'язками, є необхідною умовою для розвитку та стабільної роботи демократичних інститутів. А фамілізм як прагнення обмежити соціальний капітал локусом сім'ї – перешкодою на шляху до демократії.

Фамілістичними Ф. Фукуяма називає спільноти, в яких найголовнішим або єдиним шляхом реалізації суспільного інстинкту є сім'я, клани, племена. Добровільні асоціації в таких суспільствах, як правило, слабкі, оскільки довіра в них забезпечується тільки кровною спорідненістю. Прикладами таких соціумів є типово конфуціанські країни, передусім – КНР і Корея [13].

Китайський фамілізм живиться традиціями конфуціанської культури, яка сповідує сім'ю як найвищу цінність. На цьому наголошував відомий німецький соціолог Макс Вебер. У дослідженні „Релігія Китаю” науковець доводить, що обмежувальний характер взаємозалежності між членами сім'ї перешкоджає засвоєнню китаїцями загальнолюдських цінностей і розвитку необхідних для сучасного життя знеособлених соціальних зв'язків [14].

У конфуціанських і католицьких країнах багато компаній перебувають у власності однієї сім'ї, тому підприємства, як правило, невеликі. Їх рідко очолюють запрошені професіонали, адже це передбачає залежність від людей, які не належать до родини.

У китаїців довгий час не була поширена традиція усиновлення. Винятки допускалися лише для немовлят (при цьому походження дитини ретельно приховували) і дітей родичів. Усиновителів публічно засуджували [15]. Це легко пояснити відсутністю в конфуціанстві поняття морального зобов'язання перед усім людством, що існує в християнстві. Натомість звеличується родина, а політичні структури сприймаються як над-сім'я.

Слід зауважити, що ще до епохи Конфуція в Китаї існувала кланова феодальна система. Пізніше вона розпалася, але явище фамілізму продовжує існувати й сьогодні [2]. Комунисти усвідомили значення сім'ї для традиційної китайської культури, тому просто замінили відданість родині вірністю комуні, партії, державі [16, р. 24].

У конфуціанських суспільствах довіра поширюється тільки на членів сім'ї чи робочого колективу, відносини ж з іншими людьми ускладнені. Це часто виявляється

шкідливим для ведення бізнесу: наприклад, в азійських країнах менеджерами підприємств зазвичай стають не найкращі професіонали, доступні на ринку праці, а родичі. Також ускладнено обмін знаннями між фахівцями, що особливо згубно в епоху інформаційно-наукового прогресу. Але слід зазначити, що деякі автори ставлять під сумнів вплив фамілізму на зниження міжособистісної довіри [17].

Висновки.

Аморальний фамілізм як установка на максимізацію вигоди нуклеарної сім'ї при нехтуванні спільним благом є суттєвою перешкодою на шляху до формування демократичного суспільства.

Здатність членів суспільства до взаємодії один із одним і створення несімейних асоціацій для вирішення суспільних завдань – важлива умова для розвитку демократії й економіки. Відсутність довіри до тих, хто не є членами сім'ї, блокує можливість формування несімейних асоціацій, корисних для конкретних нуклеарних родин. Виникає парадокс, схожий на дилему ув'язненого: у фамілістичних режимах суб'єкти неохоче співпрацюють один із одним, навіть якщо кооперація вигідна їм усім [18].

Особливо гостро проблема політичного фамілізму виявляється у виникненні закритих кланів, що не допускають представників „нижчого класу” до повноцінної участі в державній діяльності. Це явище істотно гальмує розвиток сучасних політичних інститутів, знижує довіру населення до влади й політичну активність в суспільстві.

У концептуальному розумінні існують три типи фамілізму.

1. Природний фамілізм – особливість живих організмів, що виявляється в діях, спрямованих на розмноження й захист нащадків. Він існує й у соціальному середовищі та створює передумови для виникнення політичного фамілізму.

2. Аморальний фамілізм – радикальний прояв фамілізму, що полягає в нехтуванні інтересами спільноти заради захисту інтересів власної сім'ї (введений в обіг Е. Банфілдом).

3. Політичний фамілізм – найвищий соціальний прояв природного фамілізму, що реалізується в бажанні членів родини забезпечити стабільність сім'ї та зростання її могутності шляхом приватизації чи утримання державних посад, лобювання інтересів родини та її бізнесу в політичній площині. Основна відмінність політичного

фамілізму від схожих феноменів (наприклад, непотизму) полягає в тому, що він є відображенням загальноприйнятої моделі соціальної мобільності та структури влади в суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Suad J. Political Familism in Lebanon / J. Suad // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – July, Vol. 636, № 1. – 2011. – P. 150-163.
2. Bellow A. In Praise of Nepotism / A. Bellow. – NY : Doubleday, 2004. – 576 p.
3. Garzon A. Cultural change and familism [Електронний ресурс] / A. Garzon // Psicothema. – Vol. 12, Supl. – 2000. – P. 45-54. – Режим доступу: <http://www.psicothema.es/pdf/397.pdf>
4. Verba S. The Civic Culture Revisited / S. Verba. G. Almond. – Boston: Little Brown, 1989. – 432 p.
5. Banfield E. The Moral Basis of a Backward Society [Електронний ресурс] / E. Banfield. – Glencoe, Ill.: Free Press, 1958. – 188 p. – Режим доступу: <http://www.giannisilei.it/wp-content/uploads/pdf/Banfield.pdf>
6. Weber M. The Protestant Ethic and the Rise of Capitalism [Електронний ресурс] / M. Weber. – NY: Courier Dover Publications. – 2003. – 292 p. – Режим доступу: <http://www.marxists.org/reference/archive/weber/protestant-ethic/>
7. Putnam R. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy / R. Putnam. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 258 p.
8. Banfield E. The Unheavenly City / E. Banfield. – Boston : Little, Brown, 1970. – 308 p.
9. Alesina A. Family Ties And Political Participation [Електронний ресурс] / A. Alesina, P. Guiliano // Journal of the European Economic Association. – John Wiley & Sons, Ltd. – Vol. 9 (5), October. – 2011. – P. 817-839. – Режим доступу: <http://www.nber.org/papers/w15415>
10. Ljunge M. Was Banfield Right? Family Ties and Civic Virtues [Електронний ресурс] / M. Ljung. – University Copenhagen and SITE. – Режим доступу: <http://users.unimi.it/brucchiluchino/X/familytiessepp11.pdf>
11. Harrison L. Who Prospers: How Cultural Values Shape Economic And Political Success / L. Harrison. – NY: Basic Books, 1992. – 288 p.
12. Cruz-Saco M. Familism and Social Inclusion: Hispanics in New London, Connecticut [Електронний ресурс] / M. Cruz-Saco, M. López-Anuarbe // Social Inclusion. – Vol. № 1. – 2013. – P. 113-125. – Режим доступу: <http://www.librelloph.com/socialinclusion/article/view/SI-1.2.113>
13. Fukuyama F. Trust: Social Virtues and the Creation of Prosperity / F. Fukuyama. – NY: Free Press, 1995. – 480 p.
14. Weber M. The Religion of China, Confucianism and Taoism / M. Weber. – NY: Free Press, 1968. – 308 p.
15. Watson J. Chinese Kinship Reconsidered: Anthropological Perspectives on Historical Research [Електронний ресурс] / J. Watson // China Quarterly. – Vol. 92. – 1982. – P. 589-627. – Режим доступу: http://www.fas.harvard.edu/~anthro/social_faculty_pages/watson/Chinese%20Kinship%20Reconsidered.pdf
16. Berger B. The Culture of Modern Entrepreneurship [Електронний ресурс] / B. Berger // The Culture of Entrepreneurship. – San Francisco: Institute for Contemporary Studies. – Winter 1995. – P. 3-8. – Режим доступу: <https://www.cis.org.au/images/stories/policy-magazine/1995-winter/1995-11-2-brigitte-berger.pdf>
17. Park T. The Influences of Familism on Interpersonal Trust of Korean Public Officials [Електронний ресурс] / T. Park // International Review of Public Administration. – Vol. 9, No. 1. – 2004. – P. 121-135. – Режим доступу: www.kapa21.or.kr/data/data_download.php?did=1629
18. Myers D. Social Psychology / D. Myers. – NY: McGraw-Hill, 2012. – 768 p.